

11. Храбан Г. Ю. Спалах гніву народного: Антифеодалне народно-визвольне повстання на Правобережній Україні у 1768–1769 рр. – К., 1989. – 176 с.
12. Центральний державний історичний архів України в м. Києві. – Ф. 484. – Оп. 6. – Спр. 146.
13. Archiwum Główne Akt Dawnych w Warszawie. – Metryka Koronna. – Księga sigillat 7.
14. Humań // Słownik geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich. – Т. 3. – Warszawa: nakł. Filipa Sulimierskiego i Władysława Walewskiego, 1882. – S.208-217.
15. J...cki W. Pieczęć pułku Humańskiego lekkiej jazdy // Tygodnik illustrowany. – 1862. – nr.120 (11 stycznia). – S.17-18.
16. Źródła dziejowe / Wyd. A. Jabłonowski. – Warszawa, 1894. – Т. XXII.

Владислав Яценко (Київ), докторант Інституту української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАН України, кандидат історичних наук

Гетьман Іван Мазепа та «палацовий переворот» Наришкіних 1689 р. у сучасній історіографії

Вступ

В сучасній українській історіографії постать гетьмана Івана Мазепа, з огляду на її стрімке повернення до пантеону національних героїв після 1991 р., привертає підвищену увагу істориків. Виявом цього є, насамперед, поява численних публікацій, присвячених різноманітним аспектам діяльності гетьмана та перевидання наукових праць, написаних вітчизняними та діаспорними дослідниками у ХІХ–ХХ ст. Щоправда, активізація мазепинських студій доволі часто має позірний характер, адже дослідження, що з'явилися за останні двадцять років не завжди можуть похвалитися новаторським характером і презентувати на розгляд наукового середовища нові факти та інтерпретації щодо життя та політичної діяльності І. Мазепа. На сьогодні вже можна стверджувати, що, засвоївши на початку 90-х років ХХ ст. низку оцінок і суджень щодо постаті гетьмана, вироблених істориками народницької та державницької історіографії, чимало сучасних дослідників рідко коли виходять за межі наукових парадигм минулого і позаминулого століть.

Як наслідок, у вітчизняній історичній науці має місце певна консервація підходів до висвітлення низки аспектів життя та політичної діяльності І. Мазепа. Парадоксально, але в силу недостатнього фінансування архівних досліджень та повільного проникнення у вітчизняну історіографію методологічних підходів західної гуманітаристики, на сьогодні склалась ситуація, коли нові цікаві підходи щодо аналізу Мазепинської доби презентують або західні науковці, або поодинокі російські україністи.

Одним із прикладів на підтвердження зазначеної вище тези може бути висвітлення ролі гетьмана Мазепа в перевороті Нарішкіних у Москві в серпні-вересні 1689 р., про що і піде мова у нашій розвідці.

Бачення ролі Мазепи в московських подіях 1689 р. у науковому доробку Дмитра Бантиш-Каменського та Миколи Маркевича

Перш ніж вдатися до аналізу вивчення сюжету, що нас цікавить у працях, надрукованих після 1991 р., цілком доцільним буде подивитися на його відображення в історичних дослідженнях, написаних у XIX і XX ст.

Згадку про нього можна знайти вже на сторінках праці Дмитра Бантиш-Каменського «История Малой России». Визначивши, що однією з причин, яка спровокувала в серпні-вересні 1689 р. протистояння всередині царської родини Романових між прихильниками Петра I та Софії Олексіївни, був невдалий для московсько-козацького війська другий похід на Крим 1689 р., науковець мало приділив уваги участі у цих подіях гетьмана. Оминувши увагою питання щодо часу та мети його появи у Москві, Д. Бантиш-Каменський згадав про І.Мазепу лише в контексті оповіді про опалу князя Василя Голіцина. Науковець відзначив, що гетьман скористався із падіння Мілославських аби повернути собі з майна опального князя Голіцина усі подарунки, які мусив йому перед тим презентувати [1, 343–344]. Пов'язавши перебування гетьмана із обставинами усунення від влади «великих посольських дел оберегателя», історик залишив поза увагою питання про взаємини Мазепи із Нарішкініми та його першу аудієнцію в Петра I, після почесного заслання Софії.

Представник романтизму в українській історіографії Микола Маркевич, чия «Історія Малоросії», за влучним спостереженням дослідників його творчості значною мірою була синтезом «Історії Русів» та «История Малой России» Дмитра Бантиша-Каменського [2, 86; 3, 233], висвітлюючи аспекти перебування Мазепи у Москві у 1689 р., зобразив їх із використанням компіляції, із вище означених праць. Спираючись на «Історію Русів», М. Маркевич стверджував, що до Москви Мазепа був відряджений із незадоволеного наслідками походу війська, особисто князем В. Голіциним. Мав при собі переможну реляцію про успіхи походу до царів і провів, святкуючи у місті, два місяці [4, 426–427; 5, 186–185]. Натомість з праці Д. Бантиш-Каменського дослідник навів оповідь про гетьманський вчинок щодо позбавленого влади Голіцина [4, 427; 1, 344].

Перебування Мазепи в Москві у 1689 р. в зображенні Миколи Костомарова

Один із засновників народницького напрямку в українській історіографії XIX ст. та науковець, який першим на монографічний рівень підніс дослідження постаті гетьмана Мазепи, Микола Костомаров у своїх студіях, як відомо, двічі звертався до біографії Мазепи. Перший раз, розмістивши її на сторінках «Русской истории в жизнеописании ее главнейших деятелей», що була ним написана у 1873–1876 рр., а в друге вже безпосередньо у монографії в 1882–1884 рр. [6, 101]. При першому зверненні історик стисло зазначив, що гетьман прибув до Москви випадково, безсумнівно, із наміром шпанувати всемогутнього князя Голіцина, однак, побачивши падіння Софії

та Голіцина, відмежувався від них та пристав до табору переможців, зумівши сподобатися молодому Петру I [7, 12].

Більш детальну картину подій серпня-вересня 1689 р. Костомаров презентував читачам вже у монографії в 1882–1884 рр. Оминувши питання про мету приїзду гетьмана до царської столиці, науковець визначив, без вказівки точної дати, що гетьман з'явився у ній не напередодні, а вже під час подій перевороту Наришкіних, після втечі царя Петра Олексійовича до Троїце-Сергієвої Лаври, що сталося в ніч з 7 на 8 серпня 1689 р. [8, 36]. Історики належала першість у реконструкції складу представницької делегації, яка супроводжувала гетьмана та нараховувала 304 особи, серед яких були як генеральна старшина, так і полковники із своїм почтом [8, 36]. Він також відзначав, що гетьмана прихильно зустріли і вшанували за участь у кримському поході 1689 р. представники московського уряду, а він, не знаючи про стан справ серед владної верхівки Московської держави, на зустрічах із царедворцями високо оцінював ратні звершення в цьому поході князя В. Голіцина [8, 37].

Відзначивши, що у Москві гетьман із старшиною провів близько місяця, ставши свідком падіння «партії» Мілославських, дослідник одним із перших серед українських істориків ствердив, що в оточенні гетьмана ці події викликали певні інтриги: старшина очікувала, що гетьман, як ставленик князя Голіцина, буде усунутий від влади, і почала радитися між собою про вибір майбутньої кандидатури на гетьманство. Відзначивши, що і сам Мазепа очікував для себе від уряду переможців Наришкіних гіршої долі, успіх гетьмана на аудієнції у Петра I в Троїці та вшанування за участь у Кримському поході, за який його інші учасники зазнали опали, Костомаров пояснив так само, як і в попередній своїй праці: Мазепа зумів надзвичайно сильно сподобатися цареві — зачарувавши його під час розмови.

Розвинувши цей пасаж покликанням на свідчення сучасників гетьмана, що той володів від природи надзвичайним даром подобатися своїм співрозмовникам, М. Костомаров фактично запровадив до обігу позараціональне трактування обставин вдалого прийому Мазепа у Петра, що набагато років забезпечило гетьмана царською довірою та прихильністю, істотно зміцнивши його владні позиції в Гетьманщині [8, 39].

Вплив костомарівського трактування московських подій 1689 р. на українську історіографію кінця XIX –XX ст.

Костомарівська візія подій гетьманського перебування в Москві під час протистояння Петра і царівни Софії, насамперед, теза, що йому вдалося сильно сподобатися цареві, на тривалий час вдало прижилася у вітчизняній історіографії, хоча спеціальних досліджень щодо поїздки Мазепа до Москви у 1689 р. історики більше не здійснювали, обмежуючись стислими згадками.

Одним з перших костомарівську візію відвідин Мазепою Москви в серпні-вересні 1689 р. повторив у своїй монографії «Гетьман Мазепа» Федір Уманець [9, 99]. Від себе дослідник додав, що до Москви гетьман приїхав з метою бути представленим царівні Софії Олексіївні і особисто провести переговори щодо Гетьманщини [9, 97].

Михайло Грушевський, побіжно згадавши про гетьманське перебування у Москві під час приходу до влади Петра I, на сторінках своїх узагальнюючих викладів з історії України лише відзначив, що Мазепа потрапив у ласку нового царя. У своєму описі, ймовірно, М. Грушевський також спирався на трактування М. Костомарова [10, 322; 11, 367].

З-поміж істориків державницького напрямку в історіографії трактовку М. Костомарова в розгорнутому чи стислому вигляді у своїх працях відтворили Ілько Борщак (який доповнив переповідання Костомарова не суттєвим покликанням на висвітлення цих подій у французькій пресі), Іван Крип'якевич, Дмитро Дорошенко та Борис Крупницький [12, 7; 13, 106; 14, 105; 15, 42]. Так само нею послуговувалися й дослідники з української діаспори Теодор Мацьків та Орест Субтельний [16, 12–13; 17, 20–21].

Події 1689 р. у баченні Олександра Оглобліна

Дещо інакше вчинив Олександр Оглоблін. На сторінках написаного ще перед війною в Інституті історії УРСР «Нарису з історії України», де висвітлювалися події кінця XVII – першої чверті XVIII ст., стисло згадуючи про московську виправу Мазепи у 1689 р., вчений зазначив, що прибувши до царської столиці у серпні, гетьман перейшов на бік Петра, чим заслужив із старшиною царську прихильність і матеріальну винагороду [18, 21]. Після війни, перебуваючи вже в еміграції, у своїй найбільш відомій праці «Гетьман Іван Мазепа і його доба» історик, згадуючи про події 1689 р., почати відтворив положення, наявні в нарису 1941 р., додавши, що петровський уряд також був зацікавлений у підтримці гетьмана [19, 90]. Побіжність згадки дозволила уникнути звернення до костомарівської трактовки подій із її наголосом на чинникові особистих вподобань і надати прагматичне пояснення того, чому гетьманові, якого сучасники пов'язували із Голіциним, після перемоги Нарішкіних вдалося зберегти владу.

Більш розгорнуто погляди на питання, що нас цікавить, дослідник виклав в опублікованій наприкінці 80-х років XX ст. на сторінках часопису «Український історик» розвідці «Гетьман Іван Мазепа і Москва». На думку вченого, причиною появи Мазепи у Москві мала бути його участь в урочистостях з нагоди «вдалого» завершення другого Кримського походу. Оцінивши чисельність козацької делегації, яка прибула із гетьманом, у 1000 чоловік, а не у 304, як у Костомарова, вчений так само, як і його попередник, відзначив, що події наришкінського перевороту викликали серед старшинського почту гетьмана очікування щодо його швидкого падіння, втім він скептично поставився до костомарівських пояснень причин збереження гетьманом влади. Розповіді про вроджені здібності гетьмана справляти враження на оточення, Оглоблін протиставив міркування про те, що петровський уряд був істотно зацікавлений у збереженні за Мазепою гетьманства. Не знаючи, як будуть сприйняті столичні події в середині Московії і, вочевидь, побоюючись спроби реваншу прихильників Софії, оточення Петра прагнуло мати прихильність

Мазепи, за яким був військовий і політичний потенціал Гетьманщини; так само і гетьман прагнув дістати визнання від нового царя [20, 26–27].

Поставивши в центрі спільність інтересів сторін, О. Оглоблін істотною мірою модернізував трактування подій серпня-вересня 1689 р., запропоноване наприкінці XIX ст. М. Костомаровим. Фактично дослідник підняв проблему політичного впливу Гетьманщини на Московію наприкінці XVII ст. На жаль, в українській історіографії після 1991 р. погляди Оглобліна, попри те, що його праця завдяки публікації 1994 р. доволі швидко стала відома читачам, не одразу були засвоєні та розвинені.

Московська поїздка гетьмана Івана Мазепи 1689 р у вітчизняних дослідженнях після 1991 р.

Після здобуття Україною незалежності вітчизняні історики фактично заново відкривали для себе як постать Мазепи, так і наукову спадщину його дослідників у XIX–XX ст. За таких обставин у низці публікацій, які висвітлювали біографію Мазепи, написаних Володимиром Сергійчуком, Валерієм Смолієм, Валерієм Шевчуком, Денисом Журавльовим та іншими дослідниками, перебування Мазепи в Москві під час наришкінського перевороту знову висвітлювалося чинно візії М. Костомарова [21, 6; 22, 12; 23, 261; 24; 25, 175; 26, 177; 27, 38-39; 28, 390].

Одним з небагатьох, хто при висвітленні подій візиту І. Мазепи до Москви у 1689 р. віддав перевагу не костомарівському, а оглоблінському баченню подій, був Юрій Мицик. У написаній ним 2007 р. популярній біографії гетьмана московській події історик виклав стисло, відповідно до бачення Оглобліна, окресленого у вже згадуваній монументальній праці «Гетьман Іван Мазепа і його доба» [28, 42].

Інтерпретація Сергія Павленка

За умов, коли вітчизняні науковці переважно перестали виявляти зацікавлення московським епізодом з життя гетьмана, спробу презентувати нове прочитання подій серпня-вересня 1689 р. здійснив чернігівський дослідник Сергій Павленко. Багато років плідно займаючись дослідженням перепитій гетьманства І. Мазепи, цей історик представив читачам низку нових положень.

Дослідник припустив, що викликаний до Москви князем Голіциним Мазепа, як керманіч збройних сил Гетьманщини, мав зіграти роль допоміжної сили у протистоянні Нарішкіних та Мілославських. Прибувши до царської столиці, гетьман, втім, у конфлікті провладних аристократичних кланів, орієнтуючись на свого «авторитетного патрона» князя Василя Голіцина, зайняв вичікувальну позицію. С. Павленко стверджує, що із падінням уряду Софії і В. Голіцина гетьман не лише позбувся впливового покровителя в Москві, а й опинився у доволі скрутному становищі, з огляду на мету свого візиту щодо переможців Нарішкіних [30, 129–131].

Піддавши критиці костомарівську візію, зокрема відзначивши «фантастичне перебільшення» значення короткої аудієнції гетьмана у царя, дослідник звернув увагу, що Петро у перші роки після перевороту фактично

не втручався до державних справ Московщини, віддаючись переважно «марсовим» забавкам, тоді як уся повнота влади перебувала в руках дядьки царя Льва Кириловича Нарішкіна та інших представників клану Нарішкіних. На думку чернігівського мазепознавця, гетьманові пощастило зберегти булаву тому, що далекі від українських справ Нарішкіни не наважилися на його усунення, побоюючись спровокувати в такий спосіб повстання на Гетьманщині [30, 131]. Всупереч пануючій у вітчизняній історіографії думці, що після Нарішкінського перевороту і зустрічі з царем політичні позиції гетьмана зміцнились, Павленко навпаки зазначає, що Мазепине становище було дуже не певним, а його постать викликала підозру в Нарішкіних [30, 134–135; 31, 178–179].

Інтерпретація С. Павленка попри те, що її автор, вочевидь, перебільшує наближеність гетьмана І. Мазепи до князя В. Голіцина і залишає поза увагою гетьманські контакти із представниками Нарішкіних до 1689 р., може, втім, розглядатися як спроба розвинути підняту О. Оглобліним проблему впливу Гетьманщини на політичне становище у Московії наприкінці XVII ст. Попри те, що бачення С. Павленка є доволі контрверсійним, тим не менш дослідник фактично вперше у вітчизняній історичній науці припустив, що Софія під час протистояння із Нарішкіними для збереження своєї влади мала намір скористатися з військового потенціалу Гетьманщини. На користь того, що припущення є цілком раціональним, свідчить той факт, що воно знаходить підтвердження і в працях іншого дослідника – російського україніста Тетяни Таїрової-Яковлевої.

Бачення Тетяни Таїрової-Яковлевої

На сьогоднішній день Тетяна Таїрова-Яковлева міцно утримує позицію одного з провідних дослідників постаті Мазепи. Її дослідження неодмінно викликають резонанс у науковій спільноті, одночасно вона є одним з небагатьох істориків, що пропонують низку нових підходів та інтерпретацій до різноманітних сюжетів життя та діяльності гетьмана І. Мазепи. Московські події серпня-вересня 1689 р. у цьому плані не є виключенням.

Вперше звернувшись до сюжету гетьманської поїздки до Москви в статті «Мазепа-гетман: в поисках исторической объективности» (2003 р.), дослідниця виклала ці події спираючись, імовірно, на бачення О. Оглобліна. Історик, зокрема зазначила, що на час зустрічі Мазепи і Петра ані цар, ані його оточення із клану Нарішкіних ще не були знайомі із гетьманом. Проте, перебуваючи одразу після перевороту в невизначеному становищі, вони були зацікавлені в мирі та спокої в Гетьманщині, а відтак усунути Мазепу, улюбленця опального Голіцина, не наважились, щоб не створювати прецеденту для заворушень [32, 48–49]. У процесі подальшого дослідження мазепинської тематики дослідниця істотно змінила свої погляди, що знайшло відображення в низці моментів.

Насамперед, переглядові було піддано висвітлення зв'язків гетьмана напередодні серпневих подій 1689 р. із московськими правлячими елітами. Відзначивши, що Мазепа був задіяний Голіциним у політичних заходах

Мілославських щодо зміцнення владних позицій Софії Олексіївни, Таїрова-Яковлева наголосила, що гетьман мав доволі складні взаємини із князем. Останній, згідно із баченням авторки, волів мати на гетьманстві власну маріонетку, а відтак, прагнув контролювати кожен крок свого ставленика, не даючи йому зміцнитися на гетьманстві та здійснювати власну політику. Водночас дослідниця з'ясувала, що з кінця 70-х років XVII ст. Мазепа встановив контакти із представниками Наришкінської «партії» при царському дворі, із якими його єднали спільне негативне ставлення до Вічного миру 1686 р. [33, 429–430; 34, 72–73, 79–80; 35, 27; 36, 67–73]. Висловивши припущення, що під час другого Кримського походу гетьман постачав Наришкіним інформацію про його перебіг [33, 430; 34, 80; 35, 27; 36, 73], яка різнилася від офіційних повідомлень князя Голіцина, російський україніст фактично вперше в історіографії довела, що попередні палацового перевороту 1689 р. у гетьмана були налагоджені взаємини із оточенням Петра I, а одночасно він мав доволі напружені взаємини із князем В. Голіциним.

Описуючи виклик і прибуття Мазепи до Москви, дослідниця припускає, що дійсну мету виклику гетьман ймовірно не знав. Втім так само, як і С. Павленко, Т. Таїрова-Яковлева відзначає, що в умовах палацового перевороту 1689 р. Софія, не маючи можливості опертися на стрільців, розраховувала отримати від гетьмана військову допомогу для боротьби із Наришкіними [33, 430; 34, 80–81; 35, 28; 36, 77–81]. Той факт, що Мазепа не став на бік Мілославських, дослідниця пояснює тим, що Мазепа не поділяв зовнішньополітичну орієнтацію Софії і Голіцина, яка не збігалася з інтересами Гетьманщини, зокрема в питанні взаємин із Річчю Посполитою та Правобережжям. Одночасно, навіть у критичні дні серпня 1689 р. уряд Мілославських продовжував дотримуватися курсу на жорстке обмеження автономії, відмовивши гетьманові у задоволенні вимог, які після перевороту одразу вдовольнили Наришкіни [36, 80].

Відвівши Мазепі у протистоянні Мілославських і Наришкіних роль «сірого кардинала», дослідниця цілком справедливо відзначила, що його «нейтралітет» був на користь оточення Петра. Водночас той факт, що на Гетьманщині уся влада була зосереджена в руках відданих Мазепі старшин, унеможливлювала для Софії і Голіцина його негайну заміну на гетьманстві: подібний крок вимагав часу, загрожував ймовірним повстанням, а що найголовніше — все одно не міг забезпечити швидкого прибуття до Москви козацьких полків [36, 81].

Відзначивши, зокрема, і в назві однієї з своїх розвідок, що гетьманський нейтралітет розчистив Наришкіним шлях до влади, дослідниця зображує подальше зміцнення становища гетьмана та укладання «Московських статей» 1689 р., які відкрили для Мазепи шлях для низки перетворень на Гетьманщині, як плату Наришкіних за гетьманський нейтралітет [33, 431–433, 435–437; 34, 81–85; 35, 28–31; 36, 82–89].

Дозволимо собі зазначити, що бачення знаного петербурзького україніста, сперте на низку вперше запроваджуваних у науковий обіг фактів та трактувань, вочевидь засвідчує правильність окресленої О. Оглобліним проблеми політичного впливу Гетьманщини на Московію під час подій протистояння

Петра і Софії. Більше того, Т. Таїрова-Яковлева, вперше після М. Костомарова, вдається до поглибленої розробки питання, презентуючи у своїх працях надзвичайно презентну візію подій серпня-вересня 1689 р., яка на сьогодні вже починає засвоюватися українською історіографією. Прикладом цього може слугувати відтворення її бачення у біографії гетьмана Мазепи, написаної українським істориком Ольгою Ковалевською [37, 20].

Висновки

Підводячи підсумки, зазначимо, що в сучасній українській історіографії події, пов'язані із поїздкою гетьмана Івана Мазепи до Москви та його роль у Наришкінському палацовому перевороті у серпні-вересні 1689 р., за деякими винятками, не була предметом спеціального дослідження. Більшість дослідників, звертаючись до згаданої теми, висвітлюють її, спираючись на бачення Миколи Костомарова, яке було сприйняте як дослідниками народницької, так і державницької течій в українській історіографії, успішно прижилося і у сучасній історичній науці. Деяко менший вплив має візія Олександра Оглобліна, прихильність до якої відчувається в дослідженні Юрія Мицика.

Натомість спробу повернутися до вивчення цього питання із залученням до аналізу нових джерел та нового прочитання, наявні тільки в доробку чернігівського мазепознавця Сергія Павленка та російського україніста Тетяни Таїрової-Яковлевої. Звертаючи увагу на те, що виклик Мазепи до Москви свідчив про намагання уряду Софії у протистоянні із Наришкініми використати козацьке військо Гетьманщини, дослідники діаметрально протилежно висвітлюють роль гетьмана в подіях протистояння всередині дому Романових, а також ті наслідки, які мали для нього поразка Мілославських та прихід до влади Петра I і Наришкіних. Об'єднуючим моментом, втім, є той факт, що обидва автори, свідомо чи ні, у власних трактуваннях фактично розвивають окреслену ще О. Оглоблиним проблему політичного впливу Гетьманщини на Московію наприкінці XVIII ст.

Література

1. Бантыш-Каменский Д.Н. История Малой России. – К., 1993.
2. Грушевский М. Развитие украинских исследований в XIX в. и раскрытие в них основных вопросов украиноведения // Вісник Національної академії наук України. – 1994. - № 10. - С. 72-100.
3. Кравченко В. В. Нариси з української історіографії епохи національного Відродження (друга половина XVIII – середина XIX ст.) – К., 1996.
4. Маркевич М. Історія Малоросії. – К., 2003.
5. Конисский Г. История Русов / Ответ. ред. В. А. Замлинский. – Репринтное воспроизведение издания 1846 года. – К., 1991
6. Дорошенко Д. І. Огляд української історіографії. Державна школа: Історія. Політологія. Право – К., 1996.
7. Костомаров Н. И. Гетман Иван Степанович Мазепа – К., 1995.
8. Костомаров Н.И. Мазепа – М., 1992.
9. Уманец Ф. Гетман Мазепа. Историческая монография. – СПб., 1897.

10. Грушевський М. Очерки истории украинского народа. – Издание второе, дополненное – СПб., 1906.
11. Грушевський М.С. Ілюстрована історія України – К., 1992.
12. Борщак І. Мазепа – людина й історичний діяч // ЗНТШ. – 1932. – Т. 152. – С. 1-33.
13. Велика історія України. У 2-х томах. – К., 1993. – Т. II.
14. Дорошенко Д. І. Історія України в 2-х томах. – К., 1991. – Т. II (від половини XVII століття).
15. Крупницький Б.Д. Гетьман Мазепа та його доба / Пер. з німецької О.К. Струкевича; Передмова В.М. Горобця. – К., 2003.
16. Мацьків Т. Гетьман Іван Мазепа в західноєвропейських джерелах 1687-1709. – Видання друге, доповнене. – Київ-Полтава, 1995.
17. Субтельний О. Мазепинці. Український сепаратизм на початку XVIII ст. / Пер. з англ. В. Кулика. – К., 1994.
18. Оглоблін О. Нариси з історії України. – К., 1941. – Вип. VI. Україна в кінці XVII – в першій чверті XVIII ст.
19. Оглоблін О. Гетьман Іван Мазепа та його доба. – 2-е доповнене видання. – Нью-Йорк – Київ – Львів – Париж – Торонто, 2001.
20. Оглоблін О. Гетьман Іван Мазепа і Москва // Іван Мазепа і Москва: Історичні розвідки і статті. – К., 1994 – С. 11-47.
21. Сергійчук В. Кого зрадив гетьман Мазепа. – К., 1992.
22. Сергійчук В. Кого предал гетман Мазепа. – К., 2006.
23. Котляр М. Ф., Смолій В. А. Історія в життєписах / Пер. з рос. – К., 1994.
24. Смолій В. Іван Мазепа // Володарі гетьманської булави. - К., 1994 // http://www.pravyteli.uaweb.org/lib/mazepa_2.html
25. Смолій В. Іван Мазепа // Історія України в особах. Козаччина (Авт. колектив: В. Горобець, О. Гуржій, В. Матяг та ін.). – К., 2000.
26. Шевчук В. Козацька держава. Етюди до історії українського державотворення. – К., 1995.
27. Журавльов Д. В. Мазепа: людина, політик, легенда. - Х., 2007.
28. Журавльов Д. Усі гетьмани України. - Харків, 2011.
29. Мицик Ю. Іван Мазепа. – Серія «Великі українці» - К., 2007.
30. Павленко С. Іван Мазепа. – К., 2003.
31. Павленко С. Загибель Батурина 2 листопада 1708 р. - К., 2007.
32. Яковлева Т. Г. Мазепа-гетман: в поисках исторической объективности // Новая и Новейшая история. – 2003. - № 4. – С. 45–63.
33. Яковлева Т. Г. Переворот Нарышкиных и Мазепа // «В кратких словесах многой разум замыкающий...» Сборник научных трудов в честь 75-летия профессора Р. Г. Скрынникова. – Спб., 2007. - Т. 2. (Труды кафедры истории России с древнейших времен до XX века). - С. 424–437.
34. Таирова-Яковлева Т. Г. Мазепа. – М., 2007.
35. Таирова-Яковлева Т. Приятель гемана-злодея. Как Мазепа Петра к власти приводил // Родина. – 2007. - № 11. – С. 26–31.
36. Таирова-Яковлева Т. Г. Иван Мазепа и Российская империя. История «предательства». – М., 2011.
37. Ковалевська О. О. Іван Мазепа. – К., 2009.